

De opmars van de standaardtaal in Nederland als ruimtelijk diffusieproces

BEN DE PATER

Onderdeel van het proces van eenwording en homogenisering van Nederland is de verdringing van streektaalen door de nationale standaardtaal. Wat is het kerngebied van het Algemeen Nederlands, hoe verliep de ruimtelijke verspreiding en welke rol heeft de overheid hierin gespeeld?

Steeds meer mensen spreken de standaardtaal, zij het vaak met een licht accent. Lokale en regionale dialecten blijven soms nog bewaard als de 'thuis taal' die men gebruikt in informele situaties. De opmars van de standaardtaal is door dialectologen wel vergeleken met het diffusieproces van vernieuwingen (Hagen, 1986). Daarbij maken zij soms (bijvoorbeeld Trudgill, 1974, 1975) met vrucht gebruik van de in de sociale geografie befaamde ruimtelijke innovatie-diffusie modellen van Torsten Hägerstrand (1967). Deze Zweedse geograaf veronderstelt dat informatie over innovaties zich verspreidt door de sociale contactpatronen die individuen (of huishoudens) onderhouden. Weliswaar erkent hij de rol van massamedia als informatieverspreiders, maar de daadwerkelijke beslissing om een innovatie te accepteren berust toch veelal op het met eigen ogen zien van de vernieuwing bij vrienden of bekenden. Die communicatienetwerken kenmerken zich door een uitgesproken afstandsverval: veel contacten in de directe omgeving, weinig of geen ver weg. Vernieuwingen verspreiden zich door de ruimte als een besmettelijke ziekte; het gaat om zogenaamde 'contagious diffusion'.

Hägerstrand beschouwt het uiteindelijke innovatiediffusiepatroon als de resultante van talrijke individuele besluiten een vernieuwing te aanvaarden. Die besluiten zijn als het ware de uitkomst van individuele leer- en communicatieprocessen, waarin vaak aanvankelijk bestaande psychische weerstanden tegen de vernieuwing wegsmelten.

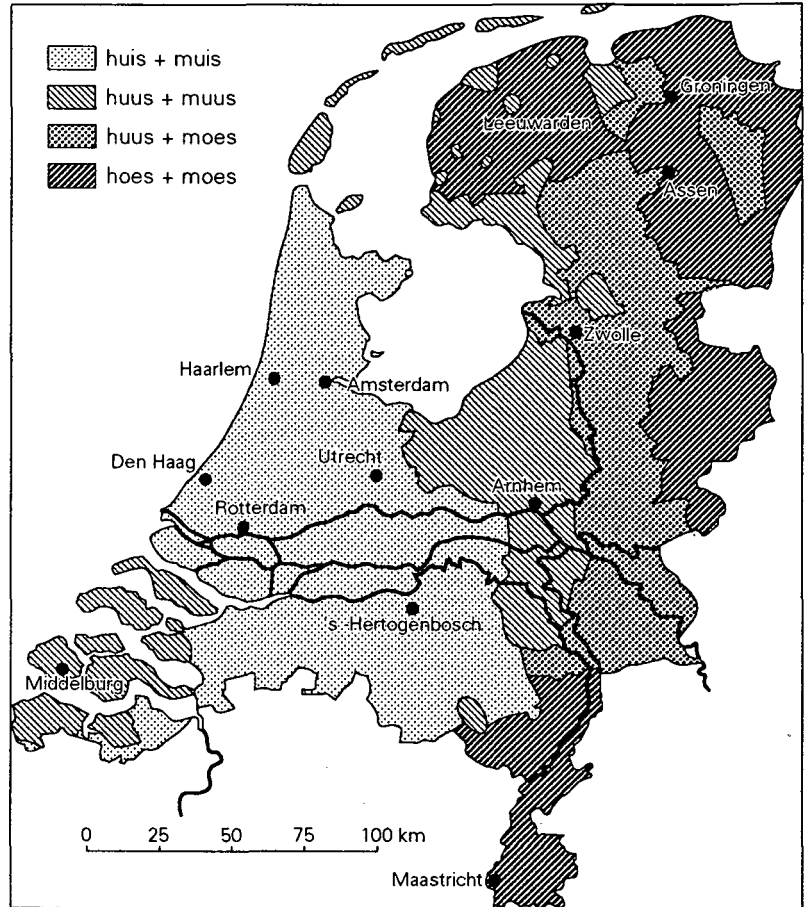
Deze visie van Hägerstrand getuigt van een zekere eenzijdigheid. Door zijn exclusieve aandacht voor wat men kan noemen de vraagzijde, valt de aanbodzijde namelijk buiten zijn gezichtsveld. Hij negeert de bovenindividuele, institutionele context waarbinnen het diffusieproces verloopt. Zo worden veel vernieuwingen

verspreid door ondernemingen die een nauwgezet uitgekiende marktstrategie volgen. De verspreiding van hun nieuwe producten hangt bijvoorbeeld af van de plaatsen waarop ondernemingen ze te koop aanbieden. Banken spelen evenzeer een rol: zij kunnen besluiten bepaalde groepen huishoudens geen leningen te verstrekken die nodig zijn om een vernieuwing aan te schaffen. Ook overheidsinstanties ontwikkelen eigen strategieën om hun ideeën en diensten door het sociaal-ruimtelijk systeem te verspreiden.

Het is met name Brown (1981) geweest die op de lacune in Hägerstrands diffusietheorie wees en pleitte voor aandacht voor *the market and infrastructure context of innovation adoption and diffusion* (1981, p. 9). Samenlevingen zijn meer dan verzamelingen individuen die onderling verbonden zijn. Brown benadrukte dat aanbieders van innovaties de structurele condities bepalen waaronder individuen tot een beslissing komen; die condities kunnen zo zijn dat bepaalde sociale of ruimtelijke segmenten (groepen respectievelijk regio's) die vernieuwingen niet eens aangeboden krijgen. Het achterwege blijven van diffusie dient dan ook niet eenzijdig uit de psychische weerstand van individuen of uit hun geografische isolement ten opzichte van informatierijke gebieden verklaard te worden. Evenmin wijst een snelle aanvaarding per definitie op bijvoorbeeld een progressieve instelling van mensen.

* Voor de lezers van het boek 'De Eenwording van Nederland' (Knippenberg & De Pater, 1988): het artikel is te beschouwen als een aanvulling op de paragraaf over 'de opmars van het ABN', het Algemeen Beschaafd Nederlands – tegenwoordig veelal het Algemeen Nederlands, om de associatie van dialecten met 'onbeschaafd' te vermijden.

1. Kloeke's kaart van de 'Hollandse expansie'.

Deze bijdrage zal eerst de ruimtelijke verspreiding van de standaardtaal in Nederland bezien vanuit het perspectief van Hägerstrand, om vervolgens – de weg van Brown volgend – de rol van de overheid in dit diffusieproces nader te beschouwen.

DE 'HOLLANDSE EXPANSIE VOLGENS KLOEKE'
Staten kenmerken zich in sociaal-ruimtelijk zin door kerngebieden en perifere gebieden. Kerngebieden zijn economisch, sociaal-cultureel, politiek en demografisch superieur aan de perifere gebieden. Staatsvorming is een proces waarin deze perifere gebieden in allerlei opzichten steeds sterker verbonden raken met deze kerngebieden.

Dat uit zich onder meer in de aanvaarding van de taal die in deze kerngebieden gangbaar is.

Het lijkt geen twijfel dat Holland al meer dan vier eeuwen het kerngebied van Nederland is. Tot in de 16e eeuw lag het kerngebied van de lage landen in Vlaanderen en Brabant; de vraag in hoeverre het Hollands – als een variant van het Frankisch – beïnvloed is door Vlaamse en Brabantse uitstraling heeft nog geen definitief antwoord (vgl. Hellinga, 1938). De 'Hollandse' taal is dan ook de nationale eenheidstaal geworden die zich verspreid heeft over de aangrenzende gewesten. Het is Kloeke (1927) geweest die deze 'Hollandse expansie' voor het eerst in kaart heeft gebracht. Als leraar in Winschoten benutte hij

zijn lange zomervakanties om door Nederland te fietsen en gegevens te verzamelen voor zijn dialectkaarten. In het bijzonder vroeg hij de bewoners naar de uitspraak van de woorden 'huis' en 'muis'. In de grensgebieden werden deze woorden uitgesproken als 'hoes' en 'moes'. Meer naar het westen lagen 'moes'-gebieden waar men 'huis' uitsprak als 'huus'. Nog meer naar het westen lag een zone waar de uitspraak 'huus' en 'muus' was. Ten slotte sprak men in Holland en in het grootste deel van Utrecht en Brabant van 'huis' en 'muis' (figuur 1).

Kloeke interpreteerde dit patroon als de neerslag van een eeuwendurend expansieproces. Als het centrum dat de impuls gaf tot deze expansie wees hij Amsterdam aan. Aanvankelijk verspreidde zich vanuit Amsterdam de uu-klank die de oe-klank verdrong. Als de rimpels die een in het water gegooid steen verspreidt, was de uu-klank op steeds grotere afstand van de hoofdstad in zwang geraakt. Gedeeltelijk werd dit eerste uitstralingsproces achterhaald door een tweede, meer recente en sneller verlopende expansie: de verdringing van de 'uu' door de diftong 'ui'. Wederom was Amsterdam de eerste expansiehaard. (Overigens heeft recent onderzoek van Van Reenen (1990) Den Haag als ouder startpunt van de diftongering opgeleverd).

Net als Hägerstrand zocht Kloeke de verklaring waarom individuen bereid waren hun uitspraak te veranderen in individueel voordeel: *elk individu met normale vitaliteit wil bij de maatschappelijke groepering een hoger tree bereiken en streeft naar vervolmaking van zijn persoonlijkheid* (1927, p. 10). De drang om hoger op te willen betekent dat hij zich conformeert aan de maatschappelijk gezien meest prestigieuze taal, het Hollands dus. Die conformering is het sterkst in contacten met mensen met aanzien, veelal Hollanders of verhollandste Utrechtters, Gelderlanders etc. Het bestaan van gebieden waar 'moes' en 'huus' in combinatie voorkomen, bevestigt in Kloeke's ogen nog eens zijn theorie. In formele gesprekken met mensen die hoger op de ladder staan, wordt meer over huizen dan over muizen

gesproken. Vandaar dat een dialectspreker wel de uitspraak 'huus' overneemt, maar niet 'muus' dat als *een typisch intiem gezinswoord* voorlopig gehandhaafd blijft. Als een generaal zijn kaart (figuur 1) overziende, concludeerde Kloeke: *Beschouwt men de muus/moes-lijn als het front van een oprukkend leger dan is de huus-aanwinst in het overigens zuivere oe-gebied als een eerste verovering door de verkenningstroepen te beschouwen* (1927, p. 191).

Voor de anomalieën in zijn kaart, probeerde Kloeke zo goed mogelijke verklaringen te vinden. In delen van Friesland waar de combinatie van 'huus' en 'muus' in zwang is, is het 'Hollandse element' in de lokale elite sterk aanwezig (Het Bilt bijvoorbeeld), of zijn de contacten met Holland van oudsher sterk (handelssteden, gebied tussen Lemmer en Stavoren). De uu-enclave nabij Eindhoven is een heel ander geval. Anders dan de Friese steden *die niet alleen als dragers maar tegelijk ook als krachtige verbreiders der uucultuur optreden* is deze enclave met 'armzalige dorpjes' als Leende en Heeze een relict: *ze vormen de verbleekte resten van een cultuurlaag van hoge ouderdom* (1927, p. 193). Over de Groningse veenkolonien als huus-moes gebied zwijgt hij. Van oudsher is de Hollandse invloed hier gering geweest. Mogelijk wordt het gebied toch meer door buitenstaanders bezocht dan de Drentse esdorpen; met die buitenstaanders zou wel over 'huzen' maar niet over 'moezen' worden gesproken.

IN HET SPOOR VAN DE HOLLANDSE EXPANSIE

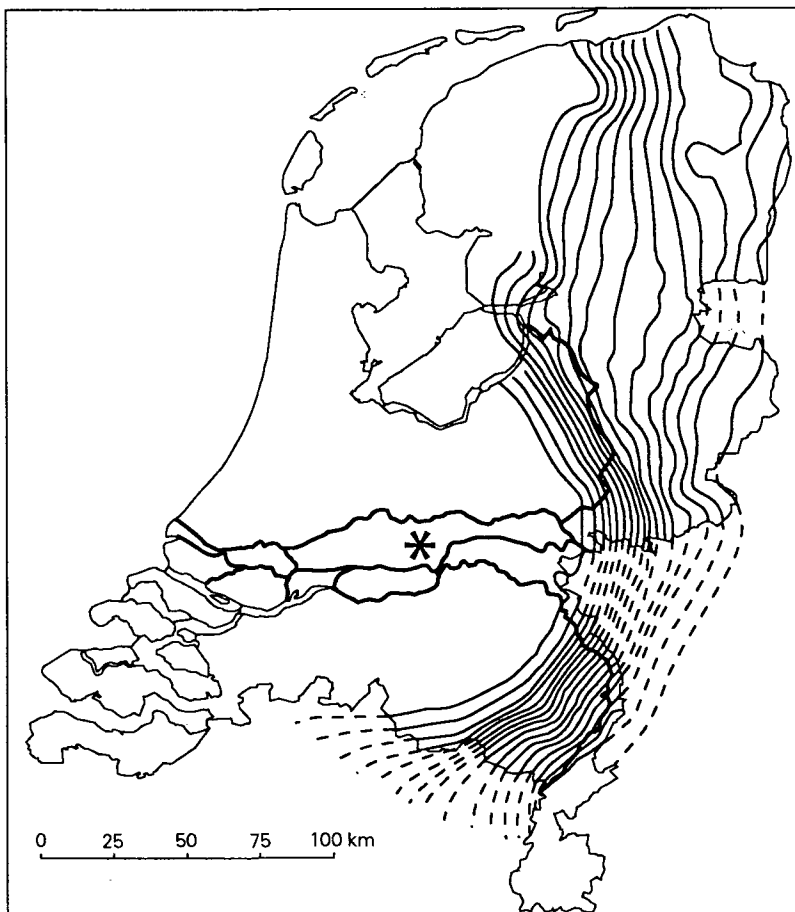
Kloeke's proefschrift is vermaard geworden, niet alleen in Nederland, maar ook internationaal. Zijn ideeën hebben geïnspireerd tot verder onderzoek, ze zijn ook aangevochten. Sommige linguïsten wijzen expansie af, omdat hun inziens oorzaken van taalverandering niet buiten de taal liggen, maar in het taalsysteem zelf (de zogenaamde intern-linguïstische verklaring; zie Goossens 1977, p. 76 e.v.). Behalve op theoretische gronden, is de Hollandse expansie omstreeden door de vrij smalle empirische basis van

Kloeke. Andere gegevens zouden bijvoorbeeld leiden tot een verplaatsing van het uitstralingscentrum. Zo blijkt uit onderzoek van Hoppenbrouwers (1990, pp. 19-27) dat het dialect van Haarlem het hoogst correleert met het Algemeen Nederlands (AN). Ook bij hem nemen echter de correlaties af met de afstand tot Holland. Van de veertig in Nederland en Vlaanderen onderzochte plaatsen blijken na Haarlem de dialecten van Bodegraven, Barendrecht, Heerhugowaard en Enkhuizen het meest te lijken op het AN. De correlaties tussen lokale dialecten en het AN zijn het laagst in Groningse en Limburgse plaatsen.

De computer heeft het mogelijk gemaakt veel grotere databestanden te analyseren op dialect-

kenmerken dan in de tijd van Kloeke mogelijk was. Met name Van Reenen (1990) heeft dergelijke bestanden aangelegd en geanalyseerd. Zo onderzocht hij voor 212 plaatsen de uitspraak van 21 ui-woorden. Behalve de twee van Kloeke waren dat woorden als buik en duif. Het blijkt dat de IJssel en Zuidoost-Brabant/Noord-Limburg als scherpe overgangszones fungeren. De isoglossen (lijnen die gebieden afgrenzen waar een woord op dezelfde wijze wordt uitgesproken) liggen dichtbijeen. Aan de Hollandse kant van deze zones domineert de standaardnederlandse uitspraak van de 21 woorden, aan de andere kant is zij nog slechts een (kleine) minderheid (figuur 2).

2. Naarmate men verder naar het oosten komt, worden meer ui-woorden uitgesproken als 'oe'. De meest westelijk lopende lijn geeft de grens aan tussen 0 en 1, de meest oostelijke de grens tussen 16 en 17 ui-woorden die als 'oe' worden uitgesproken. Er waren 21 woorden in het onderzoek betrokken. Vereenvoudigd naar Van Reenen, 1990.

Als het middelpunt van de min of meer een partiële cirkel vormende isoglossenstrengen berekende de computer overigens niet Amsterdam of Haarlem, maar Geldermalsen. Echt goed raad weet Van Reenen daar niet mee. Een wereldstad is Geldermalsen nooit geweest. Van Reenen veronderstelt dat het rivierengebied van Rijn en Waal *wel eens de hoofdroute kon zijn waarlangs Holland zijn taalprestige door de eeuwen heen heeft geëxporteerd en geëxpandeerd*. Zo'n transportas leidt er toe dat het Hollands in de richting van Arnhem-Nijmegen verder is opgedrongen dan over de zandgebieden van Veluwe en Brabant die langer zelfvoorzienend en geïsoleerd waren (vgl. ook Daan, 1971). Die situatie levert wat misleidend de Betuwe als berekend middelpunt op.

Wel bevestigt Van Reenen (1991) de stelling van Kloeke dat de gebruiksfrequentie van woorden in formele situaties doorslaggevend is voor klankveranderingen. Bewezen kan worden geacht *dat lang geleden in een beperkt gebied in het Oosten des lands sprekers bereid zijn geweest hun taal te veranderen onder invloed van het Hollands. Als de 'Westerlingen' een nieuwe uitspraak maar vaak genoeg herhaalden, waren de 'Oosterlingen' in staat de betrokken woorden in hun mentale lexicon op te nemen. Zij waren daartoe waarschijnlijk ook bereid*. Dat 'beperkte gebied' is met name Overijssel, Drenthe en de Achterhoek. In het verder weg gelegen Groningen en Limburg blijkt die bereidheid er niet of minder te zijn.

In zijn nadruk op contactnetwerken tussen sprekers van de streektaal en sprekers van de standaardtaal, en de bereidheid (wellicht na aanvankelijke weerstand) van de eerstgenoemden zich aan te passen stemt Van Reenen overeen met Hägerstrand. De vraag die open blijft is die van Brown: in hoeverre hebben ondernemingen en overheden de diffusie, in casu de opdringing van de standaardtaal, gemodelleerd? Hier beperk ik mij tot scholen en bibliotheken, en laat de rol van bedrijven buiten beschouwing. Taal is per slot van rekening geen produkt dat over de toonbank wordt verkocht.

OP WEG NAAR EEN OFFICIËLE EENHEIDSTAAL

De Franse Tijd is in veel opzichten een waterscheiding tussen de federatie die de Republiek der Verenigde Nederlanden was en de eenheidsstaat van het Koninkrijk der Nederlanden. Op allerlei gebieden werd de nationale eenheid, gelijkheid en ondeelbaarheid geproclameerd en de regionale en lokale soevereiniteit beteugeld (Knippenberg en De Pater, 1988, p. 18 e.v.). Tot die eenheid behoorde ook een taaleenheid. Deze bestond ten tijde van de Republiek niet, al vielen er in de nadagen van de Republiek er wel pleidooien voor te horen, vooral van de in 1784 opgericht Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. In de praktijk functioneerde het Hollands als schrijf- en voertaal in gesprekken tussen leden van de hogere standen die uit verschillende gewesten afkomstig waren. Het 'volk' (zeker 95% van de bevolking: de kleine burgerij, boeren, werklieden, arbeiders) dat met uitzondering van de trekarbeiders sterk streekgebonden was, sprak dialect.

In de Franse Tijd wordt het stadsburgerschap ingewisseld voor een staatsburgerschap. Het nieuwe ideaal van de eenheidsstaat is de gelijkheid van alle burgers, die zich moet uitdrukken in een gelijkheid van taal (Daan, 1989, p. 187). Eén land, één taal luidt voortaan het credo. In 1798 neemt de volksvertegenwoordiging de eerste stappen om dit credo te realiseren. Er wordt een 'Agent van Nationale Opvoeding' benoemd, de Leidse hoogleraar Van der Palm, die moet streven naar de vaststelling van een 'algemeene en eenparige spelling' (De Vooys, 1951, p. 153 e.v., Daan, 1989, Boekholt, 1991). Twee taalkundigen, de Leidenaar Siegenbeek en de Rotterdammer Weiland, krijgen van hem opdracht om regels vast te stellen: Siegenbeek voor de spelling en Weiland voor de overige onderdelen van de grammatica. Begeleid door een commissie, voltooiën zij in 1804 respectievelijk 1805 hun werkstukken. Als uitgangspunt voor hun regels dient als vanzelfsprekend het Hollands, dat al zo lang in de praktijk als *lingua franca* functioneerde.

De nationale overheid besloot om de regels

van Siegenbeek en Weiland dwingend voor te schrijven voor officiële stukken en alle schoolboeken. De boeken van Siegenbeek en Weiland werden ook toegestuurd aan de sinds 1801 werkzame schoolopzieners *onder aansporing alles in het werk te stellen om te bereiken, dat de nu vastgestelde regels alom in de scholen werden gevolgd* (Boekholt, 1991, p. 76). De schoolopzieners gaven ook de doorslag wie waar onderwijzer werd, en voor de vereiste diploma's moesten aankomende onderwijzers bij de schoolopzieners examen afleggen. Onderdeel van het examen was een proeve van bekwaamheid in 'zuiver Nederlands' (idem, p. 79), de tegenpool van het als plat, onbeschaaft en vulgair beschouwde dialect. Kortom, de streektaal werd met kracht uit de school gebannen. Zeker als de inspecteur achterin de klas zat was, was dialect spreken taboe.

De nationale overheid bevorderde ook het schoolbezoek. Zo werd in 1857 voorgeschreven dat elke gemeente voortaan minimaal één lagere school moest hebben; zo'n tweederde van de kinderen bezocht toen al de lagere school. Gelet op de kleine omvang van de toenmalige gemeenten, betekende dat in feite overal in Nederland de scholen gemakkelijk te voet bereikbaar waren. Mede door de verbeterde bereikbaarheid liep het aandeel kinderen dat de school bezocht steeds verder op. De leerplicht voor kinderen tussen de 7 en 13 jaar werd ingesteld in 1901, maar het overgrote deel van de kinderen was toen al lang vertrouwd met schoolbezoek (Knippenberg, 1986). In vergelijking met andere (vooral katholieke) landen was het analfabetisme in Nederland zeer gering: samen met de Scandinavische landen en Duitsland nam ze in Europa een koppositie in.

Behalve scholen hebben ook bibliotheken bijgedragen aan de verspreiding van de standaardtaal. Boeken die zij uitleenden waren immers onveranderlijk in die standaardtaal gedrukt. In 1794 werd in Haarlem de eerste bibliotheek van de Maatschappij tot 't Nut van 't Algemeen geopend. In 1810 waren er vijftig vestigingen, in 1843 203, in 1860 276 en in 1890 340 Nutsbibliotheken. *Het gaat niet te ver*, oordeelt Paul Schnei-

ders in zijn studie waaraan ik deze cijfers ontleen, *dat het Nut het Nederlandse volk heeft leren lezen* (1990, p. 27). Gezien de rol van de lagere scholen is dat aanvechtbaar, maar onomstreden is wel dat dankzij het Nut de Nederlanders na hun schooltijd ook bleven lezen. Naast de Nutsbibliotheken kwamen er meer en meer commerciële winkelbibliotheken, bibliotheekjes die aan lagere scholen waren verbonden, bibliotheekjes van vooral protestantse kerken (katholieke kerken bevorderden het zelfstandig lezen van de bijbel en andere boeken niet – een zelfstandig oordelende gelovige was nergens voor nodig), bibliotheekjes van werkliedenorganisaties, van sociaal bewogen fabrikanten, enz. Al met al waren er aan het einde van de vorige eeuw zeker meer dan duizend uitleenpunten. Toch moet men van het sociale bereik niet al te grote verwachtingen koesteren. In 1870 bijvoorbeeld, leenden de Nutsbibliotheken 290.000 keer een boek uit aan 23.000 lezers (Schneiders, 1990, p. 38); in 1890 hadden zij 30.000 lezers.

De overheid hield zich aanvankelijk afzijdig. Zij stond wel sympathiek tegenover bibliotheken, maar haar smalle beurs liet geen subsidie toe. Dat was het oordeel van Thorbecke toen een parlamentslid hem verzocht om in de Gemeentewet van 1851 gemeenten te verplichten tot 'openbare boekerijen'. Pas in de jaren voor de eerste wereldoorlog ging het rijk om. Het ging de openbare leeszalen annex bibliotheken financieel ondersteunen. In 1907 waren er vestigingen in Dordrecht, Groningen, Leeuwarden, Den Haag, Rotterdam en Utrecht. In de decennia daarna zijn er vele tientallen bijgekomen, bijna uitsluitend in de steden en dankzij lokale initiatieven van de goeude burgerij. Pas in de jaren vijftig kwamen er ook openbare bibliotheken op het platteland; daar verdrongen zij de Nutsbibliotheken, de winkel- en kerkbibliotheken en de rondreizende boekenkisten van de Vereeniging Reizende Volksbibliotheken (Schneiders, 1990, p. 187 e.v.).

De overheid steunde dus al vroeg direct en dwingend – via de scholen – en later indirect,

met zachte hand – via onder meer de gesubsidieerde bibliotheken – de verspreiding van de standaardtaal, in casu het Hollands. Die steun wordt tegenwoordig veelal gezien als een onderdeel van het veel bredere door de staat ingezette proces van *nation-building*. Besloten regio's moesten geïntegreerd worden in het grotere geheel. Bevordering van de standaardtaal is ook deel van het beschavingsoffensief dat de stedelijke elite lanceerde tegen de groeiende stedelijke massa's, die een voortdurende bedreiging van de sociale rust zouden vormen. Streekbewoners dienden te worden omgevormd tot waarachtige vaderlanders, stedelingen tot beschaafde burgers en betrouwbare arbeiders.

AFSLUITING

In de 20e eeuw hebben de media (kranten, tijdschriften, radio, televisie), landelijk georganiseerde verenigingen (politieke partijen, vakbonden), de dienstplicht, de nieuwe transportmiddelen enz. voor een verdere opmars van de standaardtaal gezorgd. Het dialect werd meer en meer in de verdediging gedrongen. Pas recent lijkt er iets van een tegenbeweging te ontstaan, nota bene vaak gesubsidieerd door de overheid die in een eerdere fase de homogenisering ondersteunde. Het Fries wordt weer van overheidswege bevorderd; Groningse, Twentse, Achterhoekse en Drentse woordenboeken worden goed verkocht (Berns, 1991, Ligtenberg en Luis, 1992). Als tegenwicht voor de verdere politieke en economische schaalvergroting en integratie (Europese eenwording, de mondialisering van de economie) krijgen in de regio's de eigen culturele identiteit en individuele geschiedenis weer aandacht (Mommaas, 1991). Toch lijkt die hernieuwde aandacht voor het streekeigene en dialecten enigszins in de sfeer van een onschuldige vrijetijdsbesteding te blijven steken. In de strijd om bijvoorbeeld werk en inkomen is beheersing van de standaardtaal door individuen nog steeds noodzakelijk. En in Friesland zelf wordt het weinig verstandig geacht het 'frysk eigene' (en in het bijzonder de Friese taal) te benadrukken in bij-

voorbeeld de slag met andere regio's om de komst van bedrijven (Pellenburg, 1991).

Theoretisch bezien hoop ik met de artikel te hebben laten zien hoe de visies op diffusie van Hägerstrand en Brown eerder elkaar aanvullen dan uitsluiten (iets wat Brown overigens ook terloops constateert). Individuen ruilen (elementen uit) hun streektaal in voor (elementen uit) de standaardtaal, of staan hun kinderen toe dat te doen vanuit het besef dat men in de moderne wereld met dialecten niet ver komt, sociaal noch ruimtelijk. Het diffusieproces van de standaardtaal wordt tegelijkertijd ook wel degelijk met kracht bevorderd door de aanbodstrategieën, in dit geval het onderwijsbeleid van de overheid, die met de dialecten lange tijd niets op had.

The Advance of Standard Dutch as a Spatial Process of Innovation Diffusion.

This article deals with the spatial diffusion of the standard language in the Netherlands. It is said that this process can be analysed within a theoretical framework which combines Hägerstrand's model of individual innovation adoption with Brown's model of the structural context of innovation diffusion. The western provinces of North and South Holland, especially the region of Amsterdam, form the core area in which Standard Dutch is spoken. The spatial expansion of the standard language from Amsterdam to the periphery can be seen as a process of contagious (and hierarchical) diffusion. During the last decades of the 19th and the first decades of the 20th century this diffusion was stimulated by government, both directly by education in schools, and indirectly by means of financial support of public libraries. This was part of the wider policy of nation-building. Opposition from regional counter movements was, and still is, weak.

LITERATUUR

- BERNS, J.B. (1991). Dialectwoordenboeken. In: Taal en Tongval; Tijdschrift voor Dialectologie (thema-nummer dialectlexicografie), nummer 4, pp. 8-24.
BOEKHOLT, P.TH.F.M. (1991). Eén natie, één taal. Taal-

- politiek en onderwijshervorming in het begin van de negentiende eeuw. In: K. van Berkel e.a., red., *Nederland en het Noorden*, pp. 71-80. Assen, Van Gorcum.
- BROWN, L.A. (1981). *Innovation Diffusion. A new perspective*. London and New York, Methuen.
- DAAN, J. (1971). Verschuiven van isoglossen. In: *Taal en Tongval* 23, pp. 77-79.
- DAAN, J. (1989). Als niet komt tot iet ... Nederlands van hoog tot laag. In: *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal en Letterkunde*, afl. 2, pp. 168-245.
- GOOSSENS, J. (1977). *Inleiding tot de Nederlandse dialectologie*. Groningen, Wolters-Noordhoff.
- HAGEN, A.M. (1986). Inleiding tot het themanummer *Dialectverlies en Dialectbehoud*. In: *Taal en Tongval* 38, pp. 103-108.
- HÄGERSTRANDT, T. (1967). *Innovation diffusion as a spatial process*. Chicago, The University of Chicago Press.
- HELLINGA, W. (1938). *De opbouw van de algemeen beschaafde uitspraak van het Nederlands*. Dissertatie Universiteit van Amsterdam.
- HOPPENBROUWERS, C. (1990). Het regiolect. Van dialect tot Algemeen Nederlands. Muiderberg, Dick Coutinho.
- KLOEKE, G.G. (1927). *De Hollandsche expansie in de zestiende en zeventiende eeuw en haar weerspiegeling in de hedendaagsche Nederlandsche dialecten*. Proeve eener historisch-dialectgeographische synthese. 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff.
- KNIPPENBERG, H. (1986). Deelname aan het lager onderwijs in Nederland gedurende de negentiende eeuw. *Nederlandse Geografische Studies* 9. Amsterdam, Instituut voor Sociale Geografie/KNAG.
- KNIPPENBERG, H. EN B. DE PATER (1988). *De eenwording van Nederland. Schaalvergroting en integratie sinds 1800*. Nijmegen, SUN.
- LIGTENBERG, L. EN J. LUIS (1992). De opmars van het Nedersaksisch. *NRC-Handelsblad, Cultureel Supplement*, 28 februari.
- MOMMAAS, H. (1991). Mondialisering en culturele identiteit. In: *Vrijetijd en Samenleving* 9, nummer 3/4, pp. 11-42.
- PELLENBARG, P.H. (1991). Identiteit, imago en economische ontwikkeling van regio's. Oratie RU Groningen.
- REENEN, P.TH. VAN (1990). *Corpustaalkunde en de Hollandse expansie*. Oratie, Vrije Universiteit, Amsterdam.
- REENEN, P.TH. VAN (1991). De Hollandse expansie, gebruiksfrequentie en het belang van drempelwaarden. In: *Taal en Tongval; Tijdschrift voor Dialectologie* 43, pp. 169-209.
- SCHNEIDERS, P. (1990). *Lezen voor iedereen. Geschiedenis van de openbare bibliotheek in Nederland*. Den Haag, Nederlands Bibliotheek en Lektuur Centrum.
- TRUDGILL, P. (1974). Linguistic change and diffusion: description and explanation in sociolinguistic dialect geography. In: *Language in Society* 3, pp. 215-246.
- TRUDGILL, P. (1975). Linguistic geography and geographical linguistics. In: C. Board et al. eds., *Progress in Geography VII*, pp. 229-252. London, Edward Arnold.
- VOOYS, C.G.N. DE (1952). *Geschiedenis van de Nederlandse taal (vijfde, geheel herziene uitgave)*. Antwerpen, De Sikkel/Groningen, Wolters.